

Ухач В. З.
к.і.н., доцентЮридичний факультет
Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Вагомим чинником становлення звичаєво-правової культури українського козацтва був історичний період існування Запорозької Січі. Правничо-судові інституції, які витворилися і функціонували у цій «християнській козацькій республіці», не лише увібрали в себе тогочасні козацькі правові норми, а загалом стали генетичними послідовниками звичаєво-правової культури часів Київської Русі, Галицько-Волинського, Київського та інших українських князівств.

Документальні матеріали XVI-XVII ст. свідчать про високий рівень правової свідомості не лише зем'ян і бояр, а й українських селян, яких джерела величаво називали «людьми» та «мужами». Всі вони у своєму докозацькому житті брали активну участь в органах громадського самоврядування, вічових та копних зборах, розв'язували різноманітні майнові конфлікти, розслідували кримінальні справи, знаходили тонкощі положення копного судочинства, використовуючи при цьому як предковичні звичаї, так і державне законодавство (судебники, статuti, Магдебурзьке право).

Погоджуємося з думкою, що українська історико-правова наука ще не достатньо дослідила звичаєве козацьке право, хоча цій темі присвятили свої праці А. Д-ський, О. Іванівська, І. Грозовський, А. Гурбик, П. Захарченко, О. Макаренко, М. Слабченко, А. Ткач, І. Паньонко, В. Щербак та інші.

Серед джерел права на українських землях у XIV-XVIII ст. норми звичаєвого права відігравали помітну роль. На думку О. Гуржія вони виникали та формувалися в ході еволюції господарсько - побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Основу козацького судочинства в Запорізькій Січі становили віковічні традиції та звичаї українського народу. Як зазначав Д. І. Яворницький, «в основі всієї козацької громади був звичай: згідно зі звичаєм козаки не допускали в Січ жінок, згідно зі звичаєм чинили суд і розправу, згідно зі звичаєм ділилися на курені і паланки, згідно зі звичаєм збиралися у відомий час на спільні ради».

Особливе значення для розвитку українського права мало формування звичаєвого козацького права в житті тих українських селян і не тільки, які тікали від панського гніту на віддалені від влади простори середнього і нижнього Подніпров'я, Лівобережжя і називали себе козаками. В умовах запорозької вольниці козацькі товариства мали широке привілля для правотворчості з метою регулювання усіх сторін суспільного життя козацької громади та її зовнішніх зносин.

Загалом, козацьке звичаєве право представляло собою систему звичаєвих норм, переважна більшість яких сформувалась на Запорізькій Січі, на основі якої

базувалась структура і діяльність військово-адміністративних і судових органів, регулювалися питання земельних, майнових, особистих відносин.

Як відомо, існують різні форми перетворення звичаїв у правові норми:

- а) мовчазна згода держави;
- б) фактичний розгляд справ у судах на підставі норм звичаєвого права;
- в) закріплення існуючих звичаїв у законі.

Умови існування козацького суспільства мали вирішальний вплив на характер, зміст і форму звичаєвого права. Правові норми, вироблені запорожцями, були спрямовані на встановлення певного компромісу між різними представниками козацького товариства.

Особливістю козацького права було утвердження свободи від феодалних повинностей та податків. Його матеріальною основою стали специфічні суспільно-економічні відносини, що склалися в Запорізькій Січі, а юридичним джерелом - норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, норм звичаєвого права українського народу та запозичення з правових норм і традицій інших народів.

До характерних рис козацького права можна віднести:

- 1) суворість - за порушення запорозьких порядків встановлювалися суворі покарання;
- 2) корпоративність - захищаючи військово - політичну організацію запорожців, воно встановлювало різний правовий статус: а) січовиків (постійно проживали на території Запорізької Січі); б) сиднюків (на території Запоріжжя); в) посполитих (селяни, піддані війська Запорізького, які за користування землею платили податок Кошу); г) сторонні особи;
- 3) домінуюча роль «публічного права» у порівнянні з «приватним правом» - публічне право козаків - це своєрідний військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади, військово-адміністративний устрій, воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями, спільним рухомим і нерухомим майном, порядок судочинства, відповідальність за злочин та ін.;
- 4) усна форма вираження правових норм (у більшості випадків) - загальновідоме положення про те, що запорозькі козаки не мали писаних законів, а діяли виключно на підставі «стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду» (А.Скальковський). Так, сучасний дослідник І. Паньонко вказує на такі причини тривкості козацьких правових традицій і відсутності писаних норм права: а) історія запорозьких козаків мала незначний історичний період, впродовж якого вони не встигли звичаєве право систематизувати і оформити у письмовій формі; б) життя козаків минало в походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно-правових актів; в) запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами.

Ще раніше ці положення були озвучені у працях Д. Яворницького.

Водночас, авторитетний дослідник звичаєвого козацького права І. Грозовський не поділяє окремих вищевикладених положень, вказуючи на наступне: *по - перше,*

запорозьке козацтво проіснувало близько трьох століть і писемність була досить розвинена на Запорожжі; *по - друге*, відповідь на те, чому козаки не склали писаного збірника своїх законів, дає аналіз рівня соціальної структури козацького суспільства, тобто диференціація суспільства на протилежні класи, а отже і соціальний антагонізм не досягнув на Запорізькій Січі свого максимуму; *по - третє*, усна форма права була вигідна козацькій старшині, оскільки дозволяло трактувати стародавні звичаї у власних інтересах. На Січі була так звана «абшинтова старшина» - старі заслужені козаки, які раніше займали виборні посади і користувалися авторитетом; вони і виступали охоронцями козацьких традицій; *по - четверте*, незважаючи на недостатню розвиненість архітекτονіки правових норм, окремі договори, особливо на територіях Запорозьких Вольностей, фіксувалися і писемній формі; *по - п'яте*, з середини XVIII століття козацька рада починає виступати як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, зафіксовані в письмовому вигляді.

5) *обрядовість* - різноманітна, змістовна й образна вона надавала звичаєвому праву характер життєвості і публічності, викликала увагу до судового процесу як зацікавлених осіб так і громадськості; сприяла збереженню в народній пам'яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність вживання звичаїв і підносила правотворчість народу. Закріплення й поновлення в народній пам'яті звичаєвих норм за допомогою обрядів - символів сприяло тому, що не тільки судді, але й сторони та громада виявляли досконале знання звичаєвого права. А постійне вживання протягом тривалого часу правних звичаєвих норм у формі коротких речень привело до перетворення їх у стислі, змістовні формулювання, в яких зафіксувалися головні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості.

Таким чином:

по-перше, у функціонуванні звичаєвого права запорозьких козаків протягом XVI-XVIII ст. умовно можна виділити два періоди: 1) сер. XVI - поч. XVIII ст. - звичаєве право цього періоду мало здебільшого військовий, публічний характер; 2) 1734 (Нова Січ) - 1775 (ліквідація Запорізької Січі) - правові норми все більше стають знаряддям панування в руках козацької старшини, більшого розвитку отримують норми приватного права;

по-друге, причинами існування у Запорізькій Січі звичаєвого права (правових звичаїв) були: а) досить незначний історичний період, упродовж якого козаки не встигли систематизувати звичаєве право і оформити його в письмовій формі; б) небажання ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами (неприємний досвід гноблення у державно-правовій системі Речі Посполитої); в) відсутність гострого соціального конфлікту між козацькою елітою та рядовими козаками; г) зацікавленість козацької верхівки у збереженні усного права; д) певний консервативний характер правових звичаїв.

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІСТИКИ

Категорія „цивілістика” розглядається у вітчизняній правовій науці під різними кутами зору [3,с.23.]. Найбільш прийнятним є сприйняття цивілістики, як галузі юридичної науки, синоніму до науки цивільного права. Вагомою складовою цивілістики є історія цивільного (приватного) права, саме ця частина цивілістики вивчає становлення та розвиток цивільного (приватного) права, в цілому, та окремих його інститутів, таких як інститут права власності, інститут договору, інститут шлюбу та ін.

Дане дослідження має на меті з'ясувати витoki науки українського цивільного (приватного) права. Поза всяким сумнівом, розгляд цього питання не можливий без урахування того, що українські землі тривалий період часу були під владою інших держав. Цей факт ніяк не може нас звільнити від низки нав'язаних і глибоко вкорінених стереотипів в масовій, і у великій мірі, науковій свідомості. Перший – це стереотип вторинності та меншовартості, яким ми зобов'язані радянським підходам до вивчення історії цивільного права, та сприйняття його, як прямого віддзеркалення російського. Беззаперечно, російське цивільне право з кінця XVII ст., і особливо з XIX ст. стало визначальним для українців. Проте не слід забувати, що саме в цей період, українське звичаєве право було закріплене в окремих нормативних актах і масово використовувалось у цивільному судочинстві, особливо, якщо це стосувалося права власності чи договірних прав[2,с.323]. Щодо західноукраїнських земель, то провідними засадами цивільно-правових відносин Австро-Угорської імперії, до якої належала їх частина, можна назвати такі: охорона приватної власності, свобода договірних відносин; спадкоємство; опіка; цивільний і церковний шлюб; розширення прав жінок та позашлюбних дітей. Проте і тут звичаєві норми, як і раніше регулювали значну частину цих відносин. Свідченням цього є праці дослідників звичаєвого права Галичини, зокрема І.Луцицького, П.Чубинського та інших[4,с.51].

Інший стереотип, про який буде йти мова – це стереотип непристужності. Насправді українська цивілістика має в своєму надбанні спадщину таких великих українських цивілістів, як Ст. Дністрянський, О.Огоновський, яких з впевненістю можна назвати творцями української цивілістики[5,с.51]. Варто відзначити також праці вчених, які входили до „Комісії по виучуванню звичаєвого права українців”, та „Комісії для виучування історії західноукраїнського та українського права”, зокрема професорів А.Крістера та О.Малиновського. В коло їх наукових інтересів увійшли проблеми майнових, сімейних, договірних відносин українців, питання спадкового права, спільної та роздільної власності та ін. Найвагомішим досягненням та результатом діяльності цих комісій є бібліографія значної кількості існуючої на той час цивілістичної літератури, що допомагає сучасним дослідникам